

սակայն—աւանդ—ուժերի յարատե հաւասարակշռութիւն երբէք չենք դնում. արտաքին ազդակները անդուլ շարունակում են իրանց համայնաւեր ազդեցութիւնները և վերջիվերջոյ կազմալուծում են ամենակատարեալ, ամենահոյակապ օրգանիզմն անգամ—լինի դա մի աստղ կամ մի արեգակ, մի կենդանի մարմին, մի քաղաքական, հասարակական կազմակերպութիւն...

Այդ էլ միւս օրէնքն է, հակամարտ օրէնքը՝ նոյնպէս երկաթէ, տիեզերական—դիսսոլիւցիայի, քայքայման օրէնքը...

Միք. Յովհաննիսեան

(Կը շարունակուի)

ՌԻՄՈՆԻՐՏԻ ՀՆՏԵՐԻ ԱՆՏԵԱԼԻՑ ԵՒ ՆԵՐՎԱՆՏԻՑ ¹⁾

Բրմահայերի անցեալից միայն հետեւեալ տեղեկութիւններն եմ կարողացել ձեռք բերել. սրանց մի մասը (J. Grawford) Զ. Կրաֆլըրդ ²⁾ անունով մի անգլիացի պատգամաւորի օրագրութիւնից եմ քաղել, իսկ միւս մասը ներկայումս ծերերից եմ լսել:

Յիշեալ պատգամաւորի օրագրութեան մէջ, ի միջի այլոց յիշուած են հետեւեալները: Պ. Մարգիս Մանուկ անունով մի հայ հաւատարիմ և մեծ ծառայութիւն էր արել իրանց՝ պատգամաւորութեան առթիւ Գրում է, որ սա չորս հարիւր հազար ռուբլիից աւելի պահանջ ունէր Բրմայ կառավարութիւնից. մերձ 22, 000 ռուբլի արժողութեամբ ընծաներ և նուէրներ է բաժանել Թազաւորին և նրա պաշտօնեաներին. բայց էլի չի վստահանում եղել իր պահանջի համար հարցնել: Յիշում է նաև թէ մի հայի տուն էին մտել կարմիր յակլինթ (եղուլթ) տեսնելու. պատմում է թէ մանր տեսակներից քանի հատ գնեցին. իսկ երբ մեծ տեսակների համար էին հարցրել, նոյն հալը հնդիկ

¹⁾ 1904 թ. «Մուրճ»-ում № 9-տպուած էր «Հայերի Բրմաստան դադթիւր»:

²⁾ J. Grawford անունով յիշեալ պատգամաւորը 1826 թուին Անլզ. կառավարութիւնից ուղարկուել է Բրմայ Թազաւորի հետ դաշինք կապելու Այլա մայրաքաղաքում (Բրմաստանի): Յիշեալ պատգամաւորը իր պաշտօնը կատարում է և օրագրութեան ձեռք պատմում է Բրմաստանում տեսածները:

լեզուով ասել էր թէ ունէր մի քանի հատ շատ թանկագիններէց միայն թէ չէր կարող այնտեղ իրենց ցոյց տալ. (քանզի եթէ որեւէ յակիրթ հինգ վիս¹⁾) արծաթից աւելի գին բերէր, այն քարը նկատուում էր Բրմայ թագաւորի ստացուածքը. հետեւաբար թագաւորն եթէ իմանար, բռնութեամբ կը տիրէր ւ ունեցողին էլ ծանր տուգանքի կ'ենթարկէր) ուստի խոստացել էր բերել Ռանգուն և այստեղ վաճառել: Նաև յիշում է թէ, մի օր Բրմայ իշխանները երբ վիճում են եղել մի խելօք հայի հետ, հարցրել են թէ, «կարո՞ղ է անգլիացին երկաթը արծաթի փոխել»։ Նոյն հայը որ երկար տարիներ նրանց հետ ապրել էր և կատարելապէս ծանօթ էր նրանց լեզուին, պատասխանել էր թէ անգլիացին գիտէ այն արհեստը կատարելալ կերպով, բայց ոչ այն մտքով, որով իրանց հարցի միտքն էր. գրպանիցը մի զմեկի (անգլիացու շինած) հանում է և մօտենըր սեղանի վրայ է ձգւում և ասում է թէ այն աւելի արժէր, քան նոյն զմեկու կշռով արծաթը: Նոյն պատգամաւորն յիշում է, որ Բրմայ թագաւորին տեսնելու ժամանակ մի քաջ անգլիացէտ և բրմայագէտ հայ կար:

Նաև յիշում է թէ Վերին Բրմաստանում (Մանգլէից նաւակով երեք ժամուայ ճանապարհ հեռու) տասը մղոնից աւելի ընդարձակութեամբ տեղ, մի Բրմայ թագաւոր յանձնած է եղել հայերին լեղակ ցանելու. ուր մի խելօք հայ վաճառական մեծ գործարաններ է ունեցել, որոնց աւերակները մինչև օրս դեռ կենում են: Էլ յայտնի չէ թէ ի՞նչ է եղել վախճանը, քանզի չկայ ուրիշ ծանօթութիւն:

Այսքանս վերոյիշեալ օրագրութիւնից:

Պատմում են Ռանգունայ Բրմայ կառավարութեան ժամանակ, Ռանգունում Յակոբ անունով մի հարուստ հայ է եղել, որ իր հարստութիւնը՝ ոսկի և արծաթ՝ իր տան հողի տակ թաղցրած է եղել. յանկարծ մի թշնամի այս գաղտնիքը լսելով կառավարութեանը լուր է տալիս: Բրմայ թագաւորն իսկոյն բռնում է Յակոբին, կապել տալիս և զանակոծում մինչև թաղցրած հարստութիւնը ցոյց է տալիս, որին տիրում է թագաւորը, խեղճութեան մէջ թողնելով զրկուածին: Նաև պատմում է թէ Յովհաննէս անունով թէ ազգանունով, մի հարուստ հայ՝ Ռանգունում Բրմայ ապօրինի կնոջից զաւակ է ունենում, նոյն ժամանակուայ մեր քահանային առաջարկում է մկրտել երեխին, բայց մերժողական պատասխան է գտնում. դիմում է

¹⁾ Վիսը մերձ մի քառարդ լիար է Պարսկաստանի կշռով:

կաթոլիկներին. սրանք մկրտում են երեխին, որից յետոյ նա կաթոլիկների եկեղեցին է կրթում և իր հարստութիւնից քանի հազար ոսկիի նուիրում է նրանց եկեղեցու շինութեանը, որոյ նուիրատութեան համար, ինչպէս պատմում են, պղնձի թէ քարի վրայ արձանադրութիւն դեռ մինչև օրս կայ տեղւոյս կաթոլիկաց եկեղեցում: Լսածներէցս էլ այսքան:

Վերոյիշեալ թէ գրաւոր և թէ բերանացի տեղեկութիւններէց երևում է, որ հայերը Բրմաստանում անցեալ երկու դարում էլ թէ հարուստ և թէ պատւաւոր դիրք են ունեցել. միայն թէ Բրմայ կառավարութեան բարբարոս բռնութիւնների ենթակայ են եղել, որոյ պատճառաւ էլ շատ հաւանական է, որ ազգային կամ կրօնական հաստատութիւններ չեն վստահանում եղել շինելու, որպէսզի կառավարութեան ուշադրութիւնը իրենց հարուստ լինելու վրայ չհրաւիրուէր ¹⁾. որովհետեւ բացի վեր. վէզիր Գրիգորի շինած եկեղեցուց՝ ուրիշ մեր կրօնական կամ ազգային հաստատութեան համար չենք կարողանում ստուգել, թէ արդեօք եղիլ են կամ ոչ:

Այսօր մերձ (350) երեք հարիւր յիսուն շունչ հայ կը գտնուի Բրմաստանայ հետեւեալ քաղաքներում և գիւղաքաղաքներում. Ռանգուն, Մանգլէ, Տանգու, Մէյիօմ, Պիգու, Նամբդին, Պինմինա, Մէկթիւա, Շուէթօ, Թագի, Պիանգտընգ և ուրիշ գիւղաքաղաքներում:

Ռանգուն ներկայ մայրաքաղաքն է Բրմաստանայ, (ուր կենում է անգլիական ընդհանուր Բրմաստանայ կուսակալն, որ միշտ ուղարկւում է Հնդկաստանի փոխարքայից) վերջի քանի տասնեակ տարիներից սկսեալ, մի վաճառաշահ քաղաք է եղել. որոյ իսկ պատճառաւ, հայերի մեծամասնութիւնը այստեղ են հաստատուած թուով մերձ երկու հարիւր և յիսուն շունչ: Ունեն մի եկեղեցի սուրբ Յովհաննու Մկրտիչ անունով, ²⁾ ուր քահանայապետընում է մի վիճակաւոր քահանայ Նոր-

1) Մանգլէի ներկայ եկեղեցին թէև Բրմայ կառավարութեան ժամանակում է կառուցուել, սակայն որպէս պատմում են, վերջին թաղաւորների ժամանակում է շինուել, այն էլ հանգանակութեամբ. միևնոյն ժամանակ էլ այս թաղաւորները փոքր իշատե քաղաքակրթութեւն էին Անգլիայի հետ շփուելով:

Մ. Հ. քհ.

2) Սոյն եկեղեցին կառուցուել է 1859-ից 1863-ի յունուար ամսի սկիզբը: 1851-ից Ռանգունայ Հայերը զրկուած են եղել թէ եկեղեցիից և թէ հոգևոր միութարութիւնից. մինչև 1857-ի սկիզբները, երբ գեր. Գօդսօ. վարդապետ Արշակունեաց Բալայ անունով, գալիս է նուիրում թէ քաղաքի Ռանգունայ հայերը խնդրում են յիշեալ ծայր. վարդապետից, զատական աւագ տօներին ժամաստցութիւն են ունենում, մի հայի տան մի սենեակում, առանց պատարագի: Եւ իսկոյն մի եղէգնաչէն մատուռ են

Ջուղայից ուղարկուած Պարսկա—Հնդկաստանի թեմի գեր-Առաջնորդից, երեք տարի ժամանակաւ եկեղեցւոյ հարաւային կողմում շինուած է 1877 թւում քահանայի բնակարանը, որը շինել է հանգուցեալ պ. Կարապետ Բաղդասարեան իր հօր յիշատակին և սոյն շէնքի մէջ երկու սենեակներ յատկացրել է պանդուխտների առժամանակեայ բնակութեան համար:

Մանլիէ Բրմայ վերջին թագաւորի մայրաքաղաքն էր. այստեղ հաստատուած են թուով յիսուն շունչ հայ: Ունեն մի եկեղեցի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի անունով, ուր քահանայապետութեամ է նոյնպէս Ն. Ջուղայից ուղարկուած մի վիճակաւոր քահանայ ¹⁾: Սոյն եկեղեցին, ինչպէս պատմում են, կառուցուել է 1863 թուին:

Տանգուում մերձ 17 շունչ հայ կայ, և մնացեալ մերձ 33 շունչը ցրուած են վերոյիշեալ քաղաքներում և գիւղաքաղաքներում:

Բրմահայը ներկայում գործում է վաճառականութեամբ, շինութեանց ճարտարապետութեամբ, քաղաքական կառավարութեան պաշտօններով, փաստաբանութեամբ և գրագիրների զանազան պաշտօններով: Վաճառականներն են Ռանգունում. «Բաղդասար և որդի» «Յարութիւն և ընկ.» և «Գասպար և ընկ.»: Մանլիէում. «Վարդանէս և ընկ.» և «Աբգար եղբարք»: Ռանգունայ նշանաւոր պանդոկն է Strand Hotel, որ պատկանում է «Սարգիս եղբարք»:

Բրմահայը գրեթէ ամբողջովին պատուաւոր դիրք ունի: Ունի գովելի մի յատկութիւն, այն է, երբ մի օտարական դրսից գալիս է և գործի համար միջնորդութիւն կամ

կառուցանում Սրբոյ Աստուածածնայ անունով, քանզի վէշիր Գրիգորի շինած եկեղեցին սոյն անունով էր կոչուած: Այդ եկեղեցում յիշեալ Ժ. վարդապետը ժողովրդի խնդրանքը պաշտօնավարում է, մինչև որ ժողովուրդը գրում է Նոր-Ջուղայից իրեն համար վիճակաւոր քահանայ է բերում: Յետոյ ներկայ եկեղեցին կառուցանում են, որոյ շինութիւնը երկարաձգուած է զանազան անհամաձայնութեանց պատճառաւ, իսկ անունը կոչուած է սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ, որովհետև ինչպէս պատմում են, կառուցման ժամանակ Գ. Յովհաննէս Ս. Յորդանանեան անունով մի հայ երեսփոխան է եղել, որ այն ժամանակուայ մի ազգեցիկ անձն էր, սորա խաթը համար սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ են կոչում, թէև յետոյ սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ սուրբ նշխարից բերուած է և մինչև օրս պահուած է սոյն եկեղեցւում:

Մ. Հ. քհ.

¹⁾ Մանլիէի հայ ժողովուրդը նիւթականից անկարող լինելով մի քահանայի միւրթարել, անցեալներում քանի տարիներ քահանայից զուրկ էր. չորս տարի է, որ Կալկաթայի հայ եկեղեցին սկսեց օգնել, քահանայի ամսաթոշակի յիսուն ռուբլին ինքը տալով:

Մ. Հ. քհ.

խորհուրդ է հարցնում, պատրաստ է բրմահայր իր բարի խորհուրդներով և միջնորդութիւնով, և շատ անգամ էլ նիւթականով, կատարել իր ազգային բարոյական պարտքը: Սակայն մի այլ կարևոր բան որ պակսում է՝ մեր ազգային լեզուի համար անփոյթ մնալն է: Հունենալով ազգային մի ուսումնարան և ընթերցարան, Բրմաստանայ ապագայ սերունդը գրկուել է ազգային լեզուից և լաւ ապագայ չէ խոստանում...

Համալրծում քահ. Ս. Վարդանեանց

Ա Մ Պ Ը

Ամպ լուսեղէն, ուր երազներս ապրեցան,
— երկինքին մէջ, լուսնին աշխարհն արծաթի—
Ու քեզի հետ փըշրած կ'իյնան ցիրուցան.
Այդ փըշրանքէն տաք-տաք արցունք կը կաթի:

Բաժնուելով քու շողերէդ մըտերիմ,
Հովերուն բիրտ հարուածին տակ կը փըրթիս.
Կեանքդ երկինքն էր. հողը կըլլայ քեզ շիրիմ,
Ուր թաղուեցան հուր տենչանքներն իմ սըրտիս:

Եւ կը ժպտին վերէն արևն ու եթեր
Մեր վիշտերուն անկարեկիր ու անփոյթ,
Փայփայելով թևերնուն մէջ նոր ամպեր,
Նոր սարսուռներ և երազներ ջինջ կապոյտ.

Մինչ մենք զոհեր սիրոյ անհուն պապակին՝
Անձրև կ'ուլատ դուն, ես՝ արցունք ցաւազին:

Սիսիլ